Boros Bianka
ELTE, BTK, Filozófiatudományi Doktori Iskola

Szociális túlélés, tudás, adomány: a wuppertali törökök identifikációi

Jelen munka egy egyéves kutatás első fázisának eredményeit hivatott ismertetni, melynek során a németek, a németországi törökök és a Törökországból érkező „Bildungsausländerek" egymásról alkotott képét vizsgáltam. Mindeközben körvonalazódott a török „Bildungsausländerek" sajátos helyzete, ön-identifikációja, kialakult „szociális túlélési stratégiáik" is, melyek a németországi török származású lakosság egyáltalában vett jelenlétének és helyzetének erre való hatásai nélkül értelmezhetetlenek.

A kutatás későbbi fázisaiban egy, a kulturális különbségek szempontjából meghatározó motívumra, a társas kapcsolatépítésben főszerepet nyert spontaneitásra koncentráltam, különösképpen a – szinte minden önreflexiót nélkülöző – spontán ajándékozás jelenségére, melynek minősége, közvetlensége és intenzitása a helyi (elsősorban kulturális) környezetben (de még baráti körökön belül is) szokatlannak, szinte érthetetlennek minősül. A jelenség mögött meghúzódó életszemléletet, gondolati és kulturális hátteret igyekeztem feltárni, török adatközlőim szituáció- és ön-interpretációi nyomán, melynek legjelentősebb előmozdítója az eltérő kulturális környezet és annak reakciói voltak.

Beilleszkedés és kapcsolatháló

Módszertanilag a résztvevő megfigyelés és a kapcsolati hálót megmozgató, ezáltal feltáró szituációk (tanács, illetve segítség kérése munka-, lakás- és egyéb – nehézkes, de egykor mindegyikük által átélt – ügyekben), valamint kifejezetten célzott szituációk megteremtése (vendégség szervezése, ebédmeghívás, spontán ajándékozás) mellett főként interjúkat készítettem. Kutatásom első öt hónapja alatt a kollégium egyik apartman jellegű szobájában laktam, ami lehetővé tette összejövetelek szervezését, ahol a könnyed beszélgetős estek alkalmával – esetenként taktikusan összeszervezett társaságban – figyelhettem meg adatközlőim reakcióit, válaszait a felvetődő témákra és véleményekre.

Az interjúk lényegében spontán beszélgetések keretében zajlottak, néha négyszemközt. Direkt kérdések, az ajándékozást érintő tematikus interjú ugyanis csak alkalmanként volt lehetséges, a téma tabu volta miatt. Diktafont ezek során – az említett okok miatt – nem használhattam. A beszélgetések közben vagy röviddel utánuk azonban részletes jegyzeteket készítettem.

A kutatás kezdeti fázisa után felébredt az érintettekben egy bizonyos fokú – korábban legtöbbjüknél még hiányzó – önreflexió a témát illetően, s ennek folyamán egyre több új/megújult perspektíva bontakozott ki, melyek fontos forrása volt egyes adatközlőim velem való párhuzamos együttgondolkodása is. Egyes régi történetek is újrainterpretálódtak számukra, ahogy megpróbálták megfogalmazni és megérteni a Németországban tapasztalt különbségeket és hasonlóságokat, ezáltal új szemszögből vizsgálva önmagukat, a saját kultúrájukat is.

A szituáció bemutatásához mindenekelőtt helyzetem tisztázása lenne a legfontosabb. A vizsgált csoporttal a nyelvtanfolyamon megismert török lány révén kerültem kapcsolatba. Néhány hónap után azonban a lány bátyja Wuppertalba érkezett, így ő visszavonult és minden energiáját a német nyelv tanulásának szentelte, hogy sikeresen letehesse az egyetemi tanulmányai megkezdésére jogosító német vizsgát (DSH). *(1)* Az, hogy magyar vagyok, érezhetően bizonyos fokú előnyt jelentett. Rögtön megkérdezték: „Ugye tudod, hogy mi rokonok vagyunk?" (Néhányan kifejezetten azért kérdezték, mert úgy tudják, hogy – bár számukra ez tény – mi nem így tanuljuk az iskolában.) Furkan és Sulejman egymástól függetlenül a következő mondattal fogadott: „Cebimde çok küçük elma var" („Zsebemben sok kicsi alma van") Az első időkben kíváncsian faggattak, mit gondolunk mi otthon a törökökről. Mivel beilleszkedésem fokozatosan történt, lényegében nem mint antropológusra, hanem egy fiatal, kíváncsi filozófus-hallgatóként *(2)* tekintettek rám. Többségük (koruknál fogva) lényegében kishúgaként kezelt, s így különböző válságszituációkban is közvetlenül tapasztalhattam segítőkészségüket, gondoskodásukat, mely számos szorult helyzetből mentett ki. Akkor is, amikor még lényegében csak egy barátságos idegennek számítottam, akinek néha nehézségei vannak. Mondhatjuk akár, hogy baráti kapcsolatok esetén mindez sokhelyütt természetesnek számítana, azonban – bár eleinte csak észrevétlenül, de – olyannyira hamar működésbe lépett valamiféle „szociális védőháló" körülöttem, ami semmiképpen sem természetes, sokkal inkább kultúra-specifikus jelenségnek tekinthető.

Bizonyos fokú önreflexiót tőlem is megkövetelt, illetve esetenként – nem feltétlenül csak, de néha kétségtelenül: jobb híján – önmagamat is mint kísérleti felületet kellett alkalmaznom. Ez nyilvánvaló veszélyeket rejt magában az objektivitás megkívánt szintjét illetően, de reményeim szerint sikerült, s ezzel sikerült egy még elfogadható határon belül maradnom, ami mindenképpen szükséges volt, sőt az ajándékozás tabuként való kezelése miatt, a motivációk megértéséhez valószínűleg az egyedül lehetséges módszer. Tekinthetnénk a résztvevő megfigyelés szinonimájának, azonban el kell ismernem, valójában több annál, de talán nem vezetett abszolút szubjektivizmushoz.

Beilleszkedésem kulcsmomentuma és alapvető lehetőség-feltétele is a spontaneitás volt. A vizsgált közösség értékrendje szerint ehhez tartozik az is, hogy az ember kimondja a véleményét. Vagyis egyben őszinteséget, nyíltságot is jelent. Adatközlőim többször megfogalmazták, tudtomra adták, hogy engem is e tulajdonságom miatt kedveltek meg igazán.

Wuppertal

A vizsgált közösség Törökország két nagyvárosából, Izmirből és Isztambulból képzési céllal Németországba érkező 18–32 év közötti török egyetemista férfiakból áll, akik viszonylag lazán kapcsolódó baráti társaságot alkotnak (10–15 fő). Némelyek csak az idei évben érkeztek (Furkan, Fatih, Tayfun), mások 6–7 éve itt tanulnak (Ismail, Mustafa, Emrah, Sabri, Serdar, Sulejman, Mehmet, Birol, Burak, Hasan) építészmérnök, gépészmérnök, szociológus, közgazdaságtan szakokon. *(3)* Többségükről a felületes szemlélő nem tudná megmondani, melyik országból érkeztek; bőrük nagyon világos, akcentusukon – különös módon – alig vagy egyáltalán nem érezhetők a török nyelv hatásai.

Wuppertal németországi kisváros Észak-Rajna-Vesztfáliában, lakossága: 381.900 fő, ennek 14,9 százaléka (56.900 fő) külföldi (*Burghardt*, 2009). Wuppertalban 163 különböző nemzet él. Török igazolványa 13.053 férfinak és nőnek van, török gyökerei pedig körülbelül 25.000-nek (*Lukesch* és *Opiz*, 2009). Serdar szerint: „Németországban minden töröknek van rokona."

Az északi városrészben (Nordstadt) és a Friedrich-Elbert Straße-n viszonylag sok török kávézót találunk. A helybéli törökök gyakran ülnek össze ezek valamelyikében. A férfiak fő témája Wuppertalban a törökök számára szigorított munkaerőpiaci szituáció, a

munkanélküliség és az alacsony fizetés. Adatközlőim általában szintén török származású tulajdonosoknál, üzletvezetőknél kaptak munkát (különböző kávéházakban, éttermekben, üzletekben), mely mindenképp szükséges tanulmányaik finanszírozásához.

A város számára a nyelvoktatás előmozdítása az integráció fontos eszköze. Már az iskoláskor előtti időszakra is rendelkezésre állnak nyelvkurzusok. A török egyesületek is gondoskodnak tagjaik jobb nyelvismeretéről, nyelvkurzusokat szerveznek a nőknek és foglalkoznak az iskoláskorú gyermekek szüleivel is (*Burghardt*, 2009).

A németországi törökök helyzete köztes, ami abból adódik, hogy míg a többségi társadalom törökökként identifikálja őket, Törökországban már nem tekintik őket annak. Külön kifejezést használnak a Németországból hazalátogató/hazatérő törökök megnevezésére: 'almanyal', melynek jelentése „ő, Németországból".[10] Adatközlőim beszámoltak a komikus képről, amit számukra a Németországból márkás autóval visszatérő, de megváltozott gazdasági helyzetük ellenére is láthatóan vidéki származású, műveletlen almanyali-ok nyújtanak számukra. Hiába tehát a Németországban megszerzett javak és a gazdasági felemelkedés, presztízsük nincsen a török társadalomban, s társadalmi helyük bizonytalanságát ők is érzékelik.

A wuppertali egyetemen működik az Islamische-Hochschulgemeinschaft. *(4)* Alapvetően a muszlim egyetemistákat gyűjti össze, de rendkívül nyitott, a környező társadalmi problémákra érzékeny szervezet, rendszeresen szervez vallási, kulturális témájú előadásokat, tudatos célja a multikulturális német társadalombeli vallás- és kultúraközi előítéltek és félelmek lebontása, illetve a dialógus megkezdése és fenntartása. Ezenfelül a külföldi származású gyermekek iskolai nehézségein próbál segíteni pályaválasztási tanácsadás, illetve korrepetáló kurzusok szervezésével. Évente több alkalommal is rendeznek a szülők számára a képzési lehetőségekkel kapcsolatos információs napokat. A „Bildungsausländerek" által említett egyik leggyakoribb nehézség is a német képzési rendszerben való eligazodás, az ezzel kapcsolatos információk hiánya (*Isserstedt* és *Link*, 2008)

„Bildungsausländer" és „Bildungsinländer"

„Bildungsausländer" és „Bildungsinländer" kifejezés alatt olyan külföldi felsőoktatási hallgatót értünk, aki jogosult a felsőoktatási intézmény látogatására. A különbség abban áll, hogy a „Bildungsausländer" e jogosultságát külföldön nyerte el, a „Bildungsinländer" pedig a német képzési rendszerben (*Deutscher…*, 2009).

2006/2007 téli szemeszterének adatai szerint 2308 külföldi hallgató folytatott tanulmányokat Wuppertalban, a Bergische Universitäten; ebből 1291 Bildungsausländer, ez a hallgatók mintegy 9,4 százaléka. A legtöbb hallgató Kínából érkezett (213), ezt követi Marokkó (208), majd Törökország (81), illetve Ukrajna (71) (*Ronge*, 2007).

Törvényi keretek a török Bildungsausländerek számára

Németország az első azon célországok közt világszerte, amit az egyetemisták külföldi tanulmányaik céljából választanak. 2009-ben a török hallgatók száma 22 090, ebből 7180 Bildungsausländer, 14 910 Bildungsinländer.[5] A különböző szakok százalékos megoszlása

a török hallgatók között: jog, gazdaság, szociológia 36,6 százalék; mérnök: 24,4 százalék; matematika, természettudományok: 20,1 százalék; nyelv- és kultúratudományok: 12,4 százalék; művészet, művészettudomány: 1,6 százalék; egyéb szak: 5 százalék.

Ismail:
De miért pont Németország, és miért Wuppertal?
Tulajdonképpen az apám miatt jöttem pont ide. A szüleim elváltak és az apám régóta itt él… De egyébként is, tudod, a kép mifelénk Németországról rendkívül pozitív. Jól menő gazdaságú európai ország.
Gondolom, az is egy jó szempont, hogy a külföldön végzett tanulmányokat értékelik majd otthon.
Igen, ez így van. Sokkal nagyobbra értékelik a külföldön megszerzett szaktudást. Az építészetre ez fokozottan jellemző, de igazából majdhogynem bármelyikre igaz.

A Törökországból érkező török hallgatóknak vízumra van szükségük *(5)*, az egyetemi tanulmányok folytatása céljából igényelt vízumhoz szükséges igazolás a következőkről: egy német felsőoktatási intézményben tett sikeres felvételi vizsgáról (vagy a felsőoktatásra való jogosultságot igazoló dokumentum a teljes pályázattal), illetve a stúdium első évének finanszírozásáról és egy egészségügyi biztosításról. *(6)* A beutazás után megkapják a tartózkodási engedélyt, majd maximum két évük van tanulmányaik megkezdésére, ez alatt kell sikeres, felsőoktatási tanulmányokra jogosító nyelvvizsgát tenniük, amihez célzott nyelvkurzus áll rendelkezésre. *(7)*

A legtöbb hallgató számára Németország mindössze átmeneti állomás a szakmai fejlődés útján. Csak nagyon kevesen maradnak tartósan Németországban. Ennek sok oka van, mindenekelőtt a maradást érintő szigorú szabályok a nem EU-polgárok számára (*Bundesamt…*, é. n.). 2005 óta a bevándorlási törvény értelmében a felsőoktatási tanulmányok sikeres befejezése után a tartózkodási engedély meghosszabbítása a végzettségnek megfelelő munkahely kereséséhez maximum egy évre lehetséges. *(8)* Németország valódi Bildungsexport-Land-ként szinte „küldi haza" a friss diplomás fiatalokat (*Senol*, 2007).

Adatközlőim meglehetősen pesszimisták a maradást illető kérdésben. Gyakran emlegetik egyik jó barátjukat, akinek néhány hónapja hirtelen vissza kellett térnie Törökországba, annak ellenére, hogy végzettségének megfelelő, jól fizető, számára ideális állást talált, a papírok aláírása azonban lassan ment, s a vízumát végül nem hosszabbították meg.

A történtek fényében, s a törvények ismeretében, többnyire határozatlanok és tanácstalanok azzal kapcsolatban, mit tesznek majd tanulmányaik befejezése után.

Ismail: Ha Németországnak nincs szüksége rám, engem a továbbiakban már nem érdekel. Megkaptam, amit akartam. Megvan a diplomám.

A legvalószínűbbnek azt vélik, hogy megpróbálnak képesítéseiknek megfelelő állást találni a német munkaerőpiacon – amennyiben lehetséges, folyamatosan nyomon követve a hazájukban lévő viszonyokat is –, s ha a munkakeresés az egy év letelte után sikeretlen, visszatérnek hazájukba, de nem zárják ki annak lehetőségét sem, hogy egy harmadik országban próbáljanak szerencsét. Mindannyian úgy látják azonban, Törökországban jó esélyekkel indulnak majd németországi stúdiumuk magas presztízse miatt a munkaerőpiaci küzdelmek során.

Németek, német-törökök és törökök

A kutatás témája megköveteli, hogy kitérjek a helyzetre, körülményekre, amikkel a Németországba érkező török hallgatók szembesülnek, ezen belül az integrációval kapcsolatos aktuális diskurzusról is szót fogok ejteni, mivel mindez adatközlőim számára is ismert, sőt kikerülhetetlen, alapvető meghatározó eleme a Németországban való török vendéghallgató-létnek és ön-identifikációnak, azok minden dimenziójára kihatnak.

Maga a helyzet sem új, Fredrik Barth (1996) több évtizedes előzmények párhuzamairól ír az etnicitás elemzésében: „A kultúrát bármilyen tetszőlegesen kiválasztott populáción belül is folyton áramlásban lévőnek, ellentmondásosnak és inkoherensnek tapasztaljuk, és azt látjuk, hogy különböző módon oszlik meg a különféle pozíciókban lévő személyek között. Ezek a jellemzők éppen a kultúra reprodukciójának sajátosságából erednek: mert noha nagyrészt másoktól sajátítjuk el azt mint a világ értelmezésének és a világban való cselekvésünknek alapját, mégis mint saját tapasztalataink eredője csapódik le bennünk. Kétségkívül így van ez identitásérzésünkkel is: noha nem magunk találtuk fel, mégis csupán mi magunk alakíthatjuk, a világban való cselekvésünk és másokkal való interakcióink révén. Ha tehát az antropológus meg akarja ragadni egy sajátos etnikus identitás lényegét, azokra a tapasztalatokra kell összpontosítania figyelmét, amelyek során az kialakult."

Az almanyalı-ok

Kínálkozó a párhuzam, ahogy azt Edmund Leach (1996, 30. o.) megfogalmazza: „…a valóságban a társadalom szót úgy használjuk, hogy beleértjük: az individuum könnyedén elhagyhat egy társadalmat, s átmehet egy másikba. Továbbá, attól függően, hogy a tagság kritériumait hogyan határozzuk meg, egyetlen személyt mint egyidejűleg több különböző társadalom tagját vehetjük szemügyre"

A németországi törökök helyzete köztes, ami abból adódik, hogy míg a többségi társadalom törökökként identifikálja őket, Törökországban már nem tekintik őket annak. Külön kifejezést használnak a Németországból hazalátogató/hazatérő törökök megnevezésére: 'almanyalı', melynek jelentése „ő, Németországból". *(9)* Adatközlőim beszámoltak a komikus képről, amit számukra a Németországból márkás autóval visszatérő, de megváltozott gazdasági helyzetük ellenére is láthatóan vidéki származású, műveletlen almanyalı-ok nyújtanak számukra. Hiába tehát a Németországban megszerzett javak és a gazdasági felemelkedés, presztízsük nincsen a török társadalomban, s társadalmi helyük bizonytalanságát ők is érzékelik. „A németországi törökök gazdasági tőkéje Törökország kontextusában eltérő értelmű, és elméletileg ugyan lehetővé teszi, hogy előrelépjenek az ottani középosztályok felé, mégsem elegendő ahhoz, hogy elismert helyet biztosítson számukra a török társadalom középosztályai körében. Bármit is tesznek vagy érnek el, mégis csupán almanacik vagy almanyalik – ezek a szavak pedig a nouveau riche lét, a visszamaradottság, a civilizálatlanság stb. képzetét keltik". (*Cagolar*, 1995)

Adatközlőim – saját bevallásuk szerint – nem igazán értik meg magukat a Németországban született török generációval.

> Ismail: Ők egyszerűen mások. Nem úgy értem, hogy rosszabbak, vagy jobbak. Nem is igazán értjük egymást. Nincs semmi közös bennünk, ami nem is csoda, hiszen ők itt születtek, itt élnek.

Különbséget főleg az érdeklődési területet illetően látnak. Furcsállják, hogy míg őket magukat (annak ellenére, hogy egyesek már évek óta nem tudtak hazalátogatni munkájuk vagy az egyetemi teendők miatt) napi szinten foglalkoztatják a törökországi politikai, gazdasági kérdések, s gyakran vitatják meg egymás között az aktuális eseményeket, addig a velük egykorú németországi törököknél (akár Törökországot, akár Németországot illetően) ebben a témában teljes érdektelenséggel találkoznak. Ennek okát a két ország gazdasági, szociális és kulturális komplexumának különbözőségében vélik megtalálni. Egyfajta sajátosan kevert világnézet és kultúra birtokosaiként tekintenek a németországi törökökre; akik, ha pusztán a mai török kultúra szempontjából néznek rájuk – itt nyilvánvalóan a napról napra fejlődő, vibráló török nagyvárosokra gondolnak, hiszen ők onnan érkeztek –, gyakran „ódivatúnak" ('altmodisch') tűnnek a szemükben.

Emrah: Egyszerűen, olyan… ódivatúak, – nem találok jobb szót.

Adatközlőim mindegyike kényesen figyel arra, hogy napi szinten nyomon kövesse a Törökországban zajló eseményeket. Néha azt éreztem, szinte félnek attól, hogy hazatérve tájékozatlannak bizonyulnak, s rájuk ragad az 'almanyalı' kifejezés.

„Andere Deutsche"?

A Statistisches Bundesamt adatai szerint 2007 végén 7 255 395 külföldi (a lakosság 8,8 százaléka), ebből 1,713 millió török állampolgár él *(10)* Németországban – de az összes török származású lakos száma mintegy 2,5 millióra tehető.

A „németországi törökök" kifejezés hivatalosan azon török állampolgárok megjelölése, akik Németországban élnek. A köznyelv törököknek hívja azokat is, akik török állampolgárságukat feladták, s felvették a német állampolgárságot. Ez esetben azonban szigorú értelemben véve tulajdonképpen vagy Törökországból származó ('Türkeistämmige') (ez a kifejezés magába foglal más etnikai eredetű egykori török állampolgárokat is, például a kurdokat), vagy török származású ('Türkischstämmige') (ez a fogalom kizárólag az etnikai értelemben vett törökökre vonatkozik) személyekről beszélünk. *(11)*

Meglátásom szerint a leginkább helyes kifejezés az integrált, török származású német állampolgárok megnevezésére a „török kulturális háttérrel (is!) rendelkező németek", esetleg „török kulturális háttérrel (is!) rendelkező német állampolgárok", az utóbbi azonban már – az állampolgársággal kapcsolatos, nagy vihart kavart 2000-es törvény utórezgései és az állampolgárság fogalmának a kortárs német szociológiai és főként politikai diskurzusban jelenlévő differencialista szellemű kezelésmódja miatt – mégsem teljesen korrekt.

A törökök mellett (az etnikai hovatartozás értelmében) nagy számban vannak kurdok (a feltevések szerint körülbelül 4–500 000 fő), de majdnem minden Törökországban élő etnikai és vallási csoport képviselteti magát Németországban. *(12)* Pontos számadatok nincsenek a lakosság ezen csoportjairól, mivel Németországban nincs statisztikai felmérés az etnikai hovatartozást illetően. A csoportok meglétére és körülbelüli nagyságukra elsősorban az egyes önálló szervezeteik meglétéből tudunk következtetni. A Törökországból érkezettek összesen 47 különböző etnikai és vallási vagy felekezeti csoport tagjai (*Sen*, 2002).

A saját egyesületek alapítása azt mutatja, hogy az etnikai, kulturális, vallási vagy felekezeti vonatkozások fontosak. *(13)* E szervezetek feladata a sajátosságok megőrzése és ápolása. Egyes esetekben politikai orientációhoz is kötődik, mint például a kurd származású migránsok egy részénél. A politikai aktivitások miatt időleges feszültségek vannak a kurd származású és más bevándorló csoportok között. 1973-ig homogén csoportként tekintettek a németországi törökökre. A török élet differenciáltsága Németországban csak lassan és késve került be a német társadalom tudatába. A már kezdetekben, 1961-ben bevándoroltak közt fennálló etnikai és vallási különbségek is alig ismertek.

A Berlin-Institut für Bewölkerung und Entwicklung kutatóinak legújabb adatai szerint a török származású lakosság 30 százalékának nincs iskolai végzettsége, mindössze 14 százalékuknak van érettségije (ez feleannyi sincs, mint az arány a német lakosság körében, s kevesebb, mint más bevándorló csoportoknál) (*Elger*, *Kneip* és *Theile*, 2009). Ami a foglalkoztatottságot illeti, lemaradnak „minden más migránscsoporttól". Gyakran munkanélküliek, a háztartásbeli asszonyok száma nagyon magas, sokan függenek a szociális támogatásoktól, Saarland tartományban pedig a törökök és török származásúak 45 százalékának nincs semmilyen képzettsége. A kulcs a képzéshez és a sikerhez a német nyelv elsajátításában rejlik, hangsúlyozta Reiner Klingholz, a Berlin-Institut igazgatója. A prezentált tanulmány „az egyes migránscsoportok" „integrációjának sikerességét" hasonlítja össze (beleértve azokat a bevándorlókat is, akik német igazolvánnyal rendelkeznek) a különböző tartományokban.

Jóval árnyaltabb képet nyújt – s kritikusan reagál a fent idézett tanulmány eredményeire, mely általában a török származású lakosságot a „legrosszabban integrált migránscsoportnak" („für immer fremd", mindörökre idegen) nevezi – a Sinus-Institut 2008 decemberében publikált tanulmánya (*Sinus Sociovision*, 2009). Egyértelmű ugyanis: nem lehet szó „általában a törökökről" mint a legrosszabban integrált csoportról, hisz korántsem homogén egységről van szó.

A Bundeszentrale für politische Bildung megállapítása szerint a török származású lakosság Németországban (a második és harmadik generációnak nyilvánvalóan egész más a helyzete, háttere és motivációi) mára olyannyira heterogénné vált, hogy egy integrációs mérleg készítése a „törökökről" majdhogynem lehetetlen volna (*Sen*, 2002).

Az idegenektől való görcsös félelem, a saját kultúra elkeseredett féltése a keveredéstől, új, „idegen" elemek beszivárgásától egy többségi társadalom esetében, ahol az „erőviszonyok" egyértelműen nekik kedveznek, az adott kultúra öntudatának nem eléggé megszilárdult voltára vagy alapvető erejének, „többségben levőségének" reflektálatlanságára, röviden: önbizalombeli hiányosságaira engednek következtetni. Az asszimiláció a vizsgált helyzetben egyértelműen a kisebbség részéről való bizonyos fokú alkalmazkodást követeli meg, amíg azonban a többségi társadalom elutasításával találják magukat szemben, nyilvánvalóan egyre kétségbeesettebben hangsúlyozzák különbözőségüket, ami végül sajátos „ön-etnizáláshoz" vezethet.

Ilhami Atabay (1998) empirikus kutatásait figyelembe véve a németországi törökök három nagy csoportra oszthatók. Az első az iszlám által definiálja magát, a második csoport az úgynevezett tradicionális és modern értékek és normák között mozog, a harmadik pedig mindkét kultúrával radikálisan szembehelyezkedik. *(14)*

H. Bausinger (2000, 140. o.) beszél egy, a fiatal törökök által kialakított tudatos, a kultúrák között mozgó identitásról: 'Kanake/n' (kanak/ok; a szó jelentése polinéziai bennszülött, s egyúttal [török] vendégmunkás is). Akcentusuk jellegzetes, nyelvhasználatuk a török és német nyelv sajátos keveréke, az úgynevezett 'Kanak Sprak'.

A németországi törökök helyzetéről sok mindent lehetne tehát mondani, akár homlokegyenest ellentétes véleményeket is találunk a kortárs diskurzuson belül is. Ennek oka az, ami igazán fontos: a németországi török lakosság miliőinek sokfélesége, melyek mindegyikét különböző – az egyes mezőket érintő – integráltsági fok, illetve különböző – a migránsháttér kezelésének következtében kialakult – kulturális identitás jellemzi. Ahogy Fredrich Barth-nál (1996) is olvashatjuk: „Pozíciója és kulturális háttere – tudása, képességei és értékei – egyedülállóan reá jellemzőek, az ő tapasztalatai alakították ki azokat, és állandó változásban vannak; belül vallott, és kifelé tanúsított etnikai identitása pedig folytonosan alakul."

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az integráció nem egyoldalú, sokkal inkább kölcsönös folyamat. Ennek sikeréhez alapkövetelmény, hogy azok felé, akiktől elvárt az integrálódás, meggyőzően közvetítsük, hogy jelenlétük kívánatos és elfogadott. Csak így kaphatják meg a beilleszkedéshez számukra szükséges segítséget (*Boztepe*, 2006, 100. o.). Amennyiben azonban az egyik oldalon hiányosságok vannak, szükségszerűen problémák lépnek fel a másik oldalon is. Önmagam egy közösséghez tartozóként való identifikációja a mások általi akceptálás nélkül – és a különbségek állandó hangsú-

lyozása, a viszonylagos nyugvópont el nem ismerése az asszimiláció kezdetben feszült, majd egyre oldódó folyamatában (hiszen folyamatról van szó) – nyilvánvalóan nem lehet tartós, s hamar vagy egyszerűen az ellentétébe (szegregáció, ön-etnizálás), vagy súlyos identitásválságba csaphat át.

Itt meg kell jegyezzem, időközben szerzett tapasztalataim szerint a német szakirodalom és az aktuális diskurzus fogalom-használatához elővigyázatosan és némi kritikával ajánlott hozzáállni. Az esetek nagy részében az „integráció" és a belőle alkotott fogalomegységek használata oly módon zajlik, hogy a fogalom vagy majd minden referenciát nélkülöz, vagy túlzottan általánosított, vagy egyszerűen nem tisztázott, pontosan mit jelöl. Emellett számos, ezen a területen látott és tematizált probléma esetében nem veszik figyelembe, hogy azok mindössze némely török társadalmi miliőben állnak fenn, s alapvető hiba a németországi törökök általános problémájának tekinteni őket. Mindez jelentősen hátráltatja – ha nem lehetetlenné teszi – a fennálló, valójában miliő-specifikus problémák kezelését, megoldását.

Meglehetősen jól védhető álláspont volna tehát az is, miszerint egyáltalán nem létezik általában vett, a török származású lakosságot érintő integráció-probléma, sőt, a probléma gyakran épp a szituáció problémaként való szemlélésében rejlik, hisz az egyes problémák általánosítása negatív hatású, s feszültséget generálhat az eredendően nem problémás miliőkben is.

Ki a török?

A török Bildungsausländerek gyakran találkoztak az alábbi megállapítással: „Ó, te olyan más vagy, mintha nem is török lennél". Bár értik, eredendően honnan jön ez a megdöbbenés (a törököket azonosítják az 'almanyalı'-okkal), valójában azonban mégis furcsállják, hogy a többség törökökről alkotott képe az együttélés eltelt számos éve és a rengeteg változás ellenére még mindig ennyire „felvilágosulatlan". A tényt azonban egyértelműen tudomásul veszik, és nem foglalkoznak a kérdéssel.

Adatközlőim jelentős része építészmérnök hallgatóként folyamatosan csoportos projektmunka keretei között kell elkészítse tervezési feladatait. A csoportok kevertek, különös módon azonban ennek ellenére sem alakulnak ki szorosabb baráti kapcsolatok a német és török hallgatók között. Ennek oka nagyrészt abban keresendő, hogy mindkét részről a projektmunkán kívül inkább megszokott baráti társaságukkal töltik szabadidejüket. A német hallgatókat különösen zártnak, merevnek találják ebből a szempontból, egyiküknek sincs egyetlen német barátja sem. Itt általános értelemben figyelembe kell azonban vennünk a nyilvánvaló különbséget a Bildungsausländerként egy idegen országba utazó és a normál hallgató alapvető nyitottságát illetően. A törökökkel kapcsolatban gyakran említik, mennyire elfogultak saját hazájukkal kapcsolatban. Ismail a következőképpen vélekedik a kérdésről:

> Néha jó konzervatívnak lenni [„konservativ zu sein"]. A konzerválás ['konservieren'] jó a kultúrának. De ez csak egy bizonyos fokig igaz. Nyitottságra is szükség van, megismerni más kultúrákat, felfedezni bennük is az értéket. Konzervatívnak és liberálisnak lenni, mindkettő fontos. Az ember legyen tisztában saját kultúrájának értékeivel, de nem jó, ha ez egyoldalú marad. A törökökre sokszor mondják, mennyire lokálpatrióták… […] Persze, nagyon szép hely, nekem is mindig az marad a legszebb, de másnak meg más a legszebb és ez így is van jól.

A helyzet „kezelésében" két stratégiát figyeltem meg. Mindkét stratégiát alkalmazók között vannak olyanok is, akik már 6–7 éve Wuppertalban tanulnak. Az ilyen típusú stratégiák nyilvánvalóan csak Németországban tartózkodásuk ideiglenes volta miatt működhetnek. Az ő problémájuk ugyan nem „integrációs probléma", de el-nemfogadottság-érzésük nagymértékben befolyásolja az arra vonatkozó döntésüket, melyik országban vállaljanak munkát tanulmányaik befejezése után.

Az első akár a „menekülés egy alternatív világba” nevet is viselhetné. Az ezt alkalmazó fiatalok gyakran találkoznak egymással, s egyfolytában új szociális kapcsolatok kialakításán fáradoznak. Minden új szemeszterben megismerkednek az aktuális részképzés kereteiben érkezett vendéghallgatókkal, akik különböző országokból, kultúrákból érkeznek, s a rendelkezésükre álló rövid idő miatt rendkívül intenzív életet élnek, mindenre nyitottak, kíváncsiak. E vendéghallgatók mindegyike, a célból, hogy a kezdeti nehézségeket könnyebben áthidalják, invitálást kap a hétfőnkénti rendszeres találkozóra az Uni-Kneipe-be. Mivel mindannyian „idegenek”, hamar kialakul egyfajta sorstárs-érzés, csoport-tudat, ami pótolni hivatott a német lakosság általi be-nem-fogadottságot. A Bildungsausländerek körében végzett statisztikákat nézve is láthatjuk, hogy általában a külföldi hallgatók egyik legnagyobb, leggyakoribb nehézsége a kapcsolatteremtés a német hallgatókkal (*Isserstedt* és *Link*, 2008). „Mind ugyanolyanok vagyunk, mind külföldiek.” – fogalmazhatnánk meg ezen folyamatosan cserélődő tagokból álló, szellemiségében azonban azonos csoport mottóját. E kapcsolatok birtokában tehát, sajátos szigetet képezve, nem is keresik a kontaktust a német lakossággal. Ezt egyfajta sajátos (multikulturális) ön-etnizálásnak is tekinthetjük.

A másik stratégia a felelős, célorientált fiatalé, aki jövőjével, tanulmányaival törődik, s nem fáradozik szociális kapcsolatok kialakításán. A munkahelyi kapcsolatok vagy egyetemi tanulmányok révén kötött barátságok szilárd szociális bázist biztosítanak számára, s megóvják az elszigeteltségtől.

A média (destruktív) hatása

H. Bausinger (2000, 142. o.) említi: gyakran hallani mostanában, hogy az olaszok „eigentlich keine richtige Ausländer mehr” („tulajdonképpen nem igazi külföldiek már”). Ez egy olyan külföldi-fogalomra utal, amiben a hangsúly inkább a szociális és kulturális distancián, mint a jogi és biológiai vonatkozáson van. Ez részben nyilvánvalóan azzal függ össze, hogy vallási különbségek vagy nincsenek, vagy nem domborodnak ki. *(15)*

A németországi török származású lakosság szemlélésében, úgy tűnik, súlyos változásokat hozott az, hogy a szeptember 11-i merénylet óta kialakult egyfajta félelem az iszlám vallástól. A médiában naponta hallunk híreket és kommentárokat az iszlámizmussal, a radikális iszlám terroristákkal és az iszlám nők által hordott kendőt illető vitával kapcsolatban. Ebből kifolyólag akár némi természetességgel is tekinthetünk Heitmeyer (2003, 45. o.) kutatásának eredményére, miszerint a németek 65 százaléka kételkedve szemléli a muszlimokat. A médiától ebből a szempontból mindenképpen felelősségteljesebb viselkedés volna elvárható. *(16)* A muszlimok és az iszlám ez időben mint veszély, fenyegetés jelennek meg a német társadalom egy része számára. Ennek legfőbb oka, hogy nincs megalapozott tudásuk az iszlámról (*Boztepe*, 2006, 97. o.).

2009. április 2-án az Antidiskriminierungsstelle des Bundes ismertette a Sinus Sociovision Diszkrimináció a mindennapokban – a diszkrimináció és az antidiszkirimációs politika felfogása társadalmunkban című szociológiai tanulmányát (Flaig és Wippermann, 2008; lásd még: Kemper, 2009). A vizsgálat a társadalomban fellelhető jelentős deficitről és torz felfogásról tudósít: „Kapitel für Kapitel lesen sich die Ergebnisse der Erhebungen so, als lebten viele der Befragten nicht im Europa des 21. Jahrhunderts” (Senol, 2009).

A „vallás” szóval a megkérdezettek elsősorban olyan kifejezéseket asszociáltak, mint: iszlám, muszlimok, törökök, maradiság, intolerancia vagy fundamentalizmus. A megkérdezettek 45 százalékának nincs ellene kifogása, hogy minden terrorcselekmény után először a muszlimokat gyanúsítsák. A nézettel, hogy a legtöbb muszlim intoleráns és erőszakos volna, majdnem 40 százalék egyetért. Minden második megkérdezett nem szeretne egy házban lakni egy törökkel, és minden negyedik azt a nézetet vallja, hogy „a

sötét bőrszínű emberek nem illenek Németországhoz". A tanulmány a lesújtó eredmények okaként a média befolyását említi.

2009. május 15-én, a wuppertali egyetemen ellátogattam a már említett Islamische-Hochschul-Gemeinschaft *(17)* által szervezett *Der Islam in deutschen Medien* című előadásra. Dr. Sabine Schiffer, az Institut für Medienverantwortung vezetője az előadás első részében az analitikus és kritikus „média-fogyasztás" fontosságára hívta fel a figyelmet. Számos példát hozott a média általános szimbólumokkal való visszaéléseire, melyek például az iszlámmal kapcsolatban felvilágosulatlan nézőt/olvasót könnyen félrevezetik. A távolabbi megoldást a gyermekek korai, az iskolában történő informálásában, felkészítésében látja. A jelenlegi helyzetben pedig a Németországban élő muszlim lakosságot illetően picit több természetességre és kevesebb diskurzusra biztat, a téma túlzott mértékű tárgyalása ugyanis azt az érzetet kelti, mintha valóban valamiféle probléma volna a háttérben.

Félelem az idegenektől

A modern társadalomtudományban az idegen az adottól merőben eltérő életformát reprezentálja. *(18)* „Az 'idegen' a befogadó csoportba kerülve tapasztalja meg, hogy bevett mintái, tájékozódási sémái az asszimilációs helyzetben hasznavehetetlenek… […] Az 'idegen' személyes válsága fokozatosan, eredeti életvilágának elmélyülő relativizálódásával párhuzamosan oldódik" (*Biczó*, 2004).

A német és török életformát, értékrendet, vallást, kulturális hagyományt tekintve két egymásnak merőben és alapvetően idegen komplexitással állunk szemben. A németországi török népesség a német szakirodalom által említett „rossz integrációs mérlege" – bármily egyszerűen hangozzon is – elsősorban és alapvetően a két kultúra gyakorlatának ezen alapvető idegenségében keresendő, helyesebben az adott különbözőség kezelésében.

Egy adott csoport megzavarva érezheti magát „betolakodóktól", akik nem hozzá tartoznak. „Die passen nicht zu uns." Életformájuk különböző volta annyiban zavaró, amennyiben akadályozzák a csoportot addigi megszokott életvitelének folytatásában. Létezik azonban különböző életformák konfliktusmentes egymás mellett élése is.

Látnunk kell, hogy a másik csoport megjelenése előtti nyugalmi helyzet korántsem a másik, más módon élő csoport által megzavart. A csoport tulajdonképpen megbotránkozik, hogy a másikak nem úgy élnek, ahogy ő gondolja, hogy élniük kellene. Ekkor lép fel egyfajta különös félelem a saját identitás elvesztésétől, károsodásától. Ez azonban nem más, mint az alapvető félelem a saját gyengeségtől, tehát meggyengült öntudat (*Hättich*, 1996, 150. o.).

Az idegenektől való görcsös félelem, a saját kultúra elkeseredett féltése a keveredéstől, új, „idegen" elemek beszivárgásától egy többségi társadalom esetében, ahol az „erőviszonyok" egyértelműen nekik kedveznek – M. Hättich értelmezésében –, az adott kultúra öntudatának nem eléggé megszilárdult voltára vagy alapvető erejének, „többségben levőségének" reflektálatlanságára, röviden: önbizalombeli hiányosságaira engednek következtetni. Az asszimiláció a vizsgált helyzetben egyértelműen a kisebbség részéről való bizonyos fokú alkalmazkodást követeli meg, amíg azonban a többségi társadalom elutasításával találják magukat szemben, nyilvánvalóan egyre kétségbeesettebben hangsúlyozzák különbözőségüket, ami végül sajátos „ön-etnizáláshoz" vezethet.

Egy társadalom homogenitása mindig veszélyeztetett, ha fellép más kultúrák befolyása. Azonban, ahogy M. Hättich-nél (1996, 151. o.) is olvashatjuk, Németország régóta nem homogén társadalom már, még ha az is szeretne lenni. Ideje hozzászokni a pluralizmus gondolatához, amennyiben az alapvető emberi jogok biztosítását a legfelsőbb politikai értékként szándékoznak kezelni. Az idegen hatások eluralkodásától való félelem valójában a homogenitás elvesztésétől való félelem. A nemzeti homogenitás azonban öncsalás, a valóságban nem létezik.

A spontaneitás motívuma

A spontaneitás maga adatközlőim beállítottságának egyik legalapvetőbb, de a németek számára leginkább érthetetlen, legnehezebben közvetíthető, lefordítható motívuma. Az ebből eredő interpretációs nehézségek így minden területen jelen vannak, az ajándékozás dimenziójában azonban különösen jól körvonalazhatóak. Maga a spontaneitás olyan tényező, mely jelentésárnyalatainak többségében gyakori konfrontációt eredményezett a törökök számára a németországi közegben. A spontaneitás jelenségét több szempontból vizsgáltam, az általános életszemlélet, életérzés, nyitottság értelmétől a spontán időbeosztáson és látogatásokon át közelítettem az ajándékozás spontaneitásához.

A spontán ajándékozás tárgyalásához mindenekelőtt szükséges volt annak felvázolása, mit is jelent töröknek lenni Németországban, milyen előítéletekkel, elvárásokkal szembesül egy Németországba érkező török egyetemi hallgató. Az ezt érintő alapvető viszonyokat az egykori török vendégmunkások leszármazottainak németországi jelenléte nagyban meghatározza.

Jegyzet

(1) Deutsche Sprachprüfung für den Hochschulzugang ausländischer Studienbewerber (német nyelvvizsga a külföldi pályázóknak a felsőoktatási intézményekbe való bejutáshoz). A felsőoktatási intézménybe való bejutás feltétele ennek – esetenként más, hasonló, például: TestDaF – a nyelvvizsgának a letétele. A vizsgán való részvétel az adott felsőoktatási intézmény nyelvi intézete (amely a vizsgát is szervezi) által kínált, az egész szemeszteren át tartó intenzív nyelvkurzuson való részvételhez van kötve, melynek félévenkénti tandíja megegyezik a szakos költségtérítés díjával. A vizsga letételére évente kétszer van lehetőség, s a szabály szerint maximum háromszor lehet próbálkozni.

(2) Kutatásom egy éve alatt filozófia szakos hallgatóként, Erasmus-ösztöndíjjal tanultam a wuppertali egyetemen.

(3) A neveket némely esetben adatközlőim kérésére megváltoztattam.

(4) Islamische Hochschulgemeinschaft, 2009. 12. 10-i megtekintés, http://www.ihg.uni-wuppertal.de

(5) Aufenthaltgesetz, Abs. 1. Allgemeines, § 6 Visum, 2009.12.10-i megtekintés, http://www.aufenthaltstitel.de/aufenthaltsg.html

(6) Aufenthaltsgesetz, Abs. 1. Allgemeines, § 3–12.

(7) Aufenthaltgesetz, Abs. 3. Aufenthalt zum Zweck der Ausbildung, § 16 Studium; Sprachkurse; Schulbesuch

(9) Aufenthaltsgesetz, Abs. 3. Aufenthalt zum Zweck der Ausbildung, § 16. Studium; Sprachkurse; Schulbesuch

(10) Az 'alman' szó jelentése német (valaki).

(11) 1999-ben az állampolgárság megadására vonatkozó szabályokat illetően változásokat vezettek be, miszerint a Németországban külföldi szülőktől született gyermekek is megkapják az állampolgárságot, amennyiben legalább az egyik szülő legalább 8 évig Németországban élt. A felnőttkor elérésekor (18 év) azonban választaniuk kell a német és külföldi állampolgárság között (a korábbi szabályzat szerint a Németországban élők felvehettek egy második állampolgárságot is) (*Brubaker*, 2002).

(12) A török vendégmunkások beáramlásának történtét lásd: *Bozepte*, 2006.

(13) Az azerbajdzsánok például nagy csoportot képeznek, de ott vannak például a kisebb számban, de mégis jelen lévő krími tatárok, kazahok, ujgurok.

(14) Vallásuk tekintetében sem voltak sohasem homogén csoport. 98 százalékuk iszlám vallású, ebből a többség szunnita. Körülbelül egyharmad részük azonban alevita, akik mind életmódjuk, mind vallásgyakorlásuk szempontjából jelentősen különböznek a szunnitáktól (*Sen*, 2002).

(15) Atabay (1998) a Németországban született török generáció sajátos köztes, gyökértelen, bizonytalan helyzetéből eredő identitás-válságát és -keresését vizsgálja. Megfigyelése szerint egy részük elbizonytalanodva nyúl vissza az iszlámhoz, ill. meghatározott tradicionális érték- és normaelképzelésekhez, s úgy vélnek biztonságot találni, hogy elszigetelik magukat a többségi társadalomtól. Másik részük nyitott a kölcsönhatásra, az esetleges konfliktusokra. Ők a változás nyílt fázisában vannak, aminek kimenetele nem megjósolható.

(16) A 2001-es adatok szerint 714 178 olasz származású személy él Németországban. 2009. 12. 10-i megteintés, http://www.italianieuropei.de/ds/comunicati/20020206fes.html#nota1

(17) „Mit größter Sorge verfolge ich die feindlichen und ablehnenden Reaktionen gegenüber muslimischen Menschen nach den Terroranschlägen. […] Denn die Grenzziehung verläuft nicht zwischen den Religionen, nicht zwischen Christentum und Islam, sie verläuft zwischen Zivilität und Respekt vor menschlichem Leben und einem politischen Fundamentalismus, der

sich der Religion bedient." Beck, Marie Luise (2001. 09. 14.), idézi: *Boztepe*, 2006. 97. o.

(18) 2009. 04. 15-i megtekintés, http://www.ihg.uni-wuppertal.de/veranstaltungen/7ef6e09bfe10a5a01.php

(19) „…azt is feltételezem, hogy a másik kultúra tartalmát tekintve, hagyományában, szokásaiban, nyelvében, értékkészletében eltér, különbözik mindattól, ami számomra ismerős." (*Biczó*, 2004)

Irodalom

Atabay, I. (1998): *Zwischen Tradition und Assimilation. Die zweite Generation türkischer Migranten in der Bundesrepublik Deutschland*. Lambertus Verlag, Freiburg im Breisgrau.

Barth, F. (1996): Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio*, **7**. 1. sz. 2010. 02. 02-i megtekintés, http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf670.pdf

Bausinger, H. (2000): *Typisch deutsch: wie deutsch sind die Deutschen?* Verlag C. H. Beck, München.

Biczó Gábor (2004): *Asszimilációkutatás – elmélet és gyakorlat*. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, Budapest.

Brubaker, R. (2002): Az asszimiláció visszatérése. A bevándorlással kapcsolatos szemlélet megváltozása és annak következményei Franciaországban, Németországban és az Egyesült Államokban**.** *Regio*, 1. sz. 2009. 12. 10-i megtekintés, http://www.mtaki.hu/docs/all_in_one/rogers_brubaker_az_asszimi lacio_visszaterese_regio_2002_01.pdf

Bundesamt für Migration und Flüchtlinge *(é. n.,* szerk.): *Migrationsbericht des Bundesamtes für Migration und Flüchtlinge im Auftrag der Bundesregierung*: *Migrationsbericht 2007*. 2009. 12. 10-i megtekintés, http://www.bamf.de/cln_092/nn_442016/SharedDocs/Anlagen/DE/Migration/Publikationen/Forschung/Migrationsberichte/migrationsbericht-2007,templateId=raw,property=publicationFile.pdf/migrationsbericht-2007.pdf

Burghardt, F. J. (2003): *Ausländer-Statistik. Personen mit Migrationshintergrund*. 2009. 12. 10-i megtekintés, http://www.auslaender-statistik.de/

Boztepe, A. F. (2006): Türken in Deutschland. In Fischermayer, M. (szerk.): *Integration und Islam*. Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, Nünberg. 86–102.

Cagolar, A. C. (1995): German Turks in BerlIn Social Exclusion and Strategies for Social Mobility. *New Community*, **21**. 3. sz. 309–323. old. (Magyar nyelven: *Törökök Berlinben: társadalmi kirekesztés és mobilitási stratégiák*. http://terebess.hu/keletkultinfo/ayse.html)

Deutscher Akademischer Austauschdienst (DAAD) (2009, szerk.): *Wissenschaft weltoffen 2009. Daten und Fakten zur Internationalität von Studium und Forschung in Deutschland.* 2009. 12. 10-i megtekintés, http://www.wissenschaft-weltoffen.de/daten/1/2/1

Elger, K., Kneip, A. és Theile, M. (2009): Für immer fremd? *Spiegel Heft*, 5. sz. 32–37. 2009. 12. 10-i megtekintés, http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-63806907.html

Flaig, B. B. és Wippermann, C. (2008): *Diskriminierung im Alltag- Wahrnehmung von Diskriminierung und Antidiskriminie- rungspolitik in unserer Gesellschaft*. Antidiskriminierungsstelle des Bundes, Heidelberg. 2009. 12. 10-i megtekintés, http://www.antidiskriminierungsstelle.de/bmfsfj/generator/RedaktionBMFSFJ/RedaktionADS/PDF-Anlagen/2009-04-02-schriftenreihe-band4,property=pdf,bereich=ads,sprache=de,rwb=true.pdf

Hättich, M. (1996): Überfremdungsängste und deutsche Identität. In Deschamps, B. és Kroker, E. J. M. (szerk.): *Deutschland auf dem Weg zu einer multikulturellen Gesellschaft?* Frankfurter Allgemeine Zeitung, Frankfurt. 150.

Heitmeyer, W. (2003): *Deutsche Zustände. Folge 2*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.

Isserstedt, W. és Link, J. (2008): *Internationalisierung des Studiums – Ausländische Studierende in Deutschland – Deutsche Studierende im Ausland. Ergebnisse der 18. Sozialerhebung des Deutschen Studentenwerks durchgeführt durch HIS Hochschul-Informations-System.* 2009. 12. 10-i megtekintés, Bundesministerium für Bildung und Forschung, http://www.bmbf.de/pub/internationalisierung_des_studiums_2008.pdf

Kemper, A. (2009): *Ohrfeige für aktuelle Antidiskriminierungspolitik.* 2009. 12. 10-i megtekintés, http://klassismus.blogspot.com/2009/04/ohrfeige-fur-aktuelle.html

Leach, E. (1996): *Szociálantropológia*. Osiris Kiadó, Budapest.

Lukesch, A. és Opitz, B. (2009. január 26.): Türken in Wuppertal: „Wenn du hier leben willst, solltest du Deutsch lernen". Integration: Auf der Suche nach Perspektiven in der neuen Heimat. *WZ newsline Westdeutsche Zeitung*. 2009. 12. 10-i megtekintés, http://www.wz-newsline.de/?redid=417232

Ronge, V. (2007): *Rechenschaftbericht des Rektorantes 2005/2006*. Presse-Archiv Uni-Wuppertal (26.02.2007) 2009. 12. 10-i megtekintés, http://www.presse-archiv.uni-wuppertal.de/html/module/medieninfos/archiv/2007/2602_rechen schaftsbericht_rektor.htm

Sen, F. (2002): *Türkische Minderheit in Deutschland*. Informationen zur politischen Bildung. 2009. 12. 10-i

megtekintés, http://www.bpb.de/popup/popup_druckversion.html?guid=7LG87X&page=2

Senol, E. (2007): *Aufenthaltstitel nach ARB 1/80 für türkische Bildungsausländer.* 2009. 12. 10-i megtekintés, http://www.jurblog.de/2007/09/10/aufenthaltstitel-nach-arb-180-fuer-tuerkische-bildungsauslaender/

Senol, E. (2009): Der Teufel an der Wand hat einen türkischen Migrationshintergrund! *http://www.jurblog.de/2009/04/20/der-teufel-an-der-wand-hat-einen-tuerkischen-migrationshintergrund/*

Sinus Sociovision (2009, szerk.): *Problemgruppe Deutschtürken? Vorsicht vor Schubladendenken!* 2009. 12. 10-i megtekintés, http://www.sociovision.de/uploads/tx_mpdownloadcenter/Aktuell_30012009_Deutschtuerken_Hauptdokument_01.pdf

A Gondolat Kiadó könyveiből